

УДК 81' 811.161.2

ББК 81.0

81.2

ПРАГМАТИЧНІ ТРИГЕРИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ЕФЕКТУ КОМІЧНОГО В УКРАЇНСЬКОМУ АНЕКДОТІ

БРЕЧАК О.О.

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

Статтю присвячено прагматичним механізмам продукування й інтерпретації гумору в українському анекдоті. Особливу увагу звернено на порушення максим кооперації як тригера неочікуваності й зіткнення опозиційних скриптів. У когнітивно-прагматичному ракурсі обґрунтовано визначальну функцію конwersаційних імплікатур у декодуванні неочікуваного й виведенні додаткового запланованого смислу.

Ключові слова: анекдот, прагматика, порушення максим кооперації, конwersаційна імплікатура, опозиційні скрипти.

The article deals with the pragmatic devices of the humor generation and interpretation in the Ukrainian anecdotes. The research particularly focuses on the cooperative maxims' violation as the trigger of unexpectedness and scripts' opposition. The function of conversational implicatures in decoding of incongruity and inference of the intended additional meaning has been established in the cognitive-pragmatic framework.

Key words: Ukrainian anecdote, pragmatics, cooperative maxims' violation, conversational implicature, scripts' opposition.

Проблема створення та інтерпретації парадоксального, аномального й комічного, що завжди перебувала у фокусі різних напрямів мовознавчих досліджень, набула нового розвитку в руслі актуальної функціональної парадигми. Сучасні лінгвістичні студії дають змогу витлумачити когнітивне підґрунтя комічних ефектів як зіткнення скриптів, сценаріїв, можливих світів [3; 4; 5; 10].

Теоретичним підґрунтям дослідження є, з одного боку, праці, присвячені загальним механізмам продукування й інтерпретації гумору, а з іншого – наукові розвідки, що фокусуються на прагматиці анекдоту.

Відповідно до *загальної теорії вербального гумору* (General Theory of Verbal Humor) [3; 4; 5; 10; 12], порушення, що генерують комічний ефект, не випадкові і мають деякі закономірності. Кожний текст конструюється двома опозиційними змістовими планами – скриптами, фреймами референції, схематами тощо. Ці плани несумісні між собою, але містять спільний елемент, що уможлиблює перехід від одного до іншого. Зокрема, перемикання опозиційних сценаріїв передбачає наявність певного тригера – спільної риси протилежних сценаріїв, що набуває різних значень у форматі таких сценаріїв / можливих світів. На семантичному рівні тригером може бути гра слів, образів, будь-яка неоднозначність. На когнітивно-прагматичному рівні умовою інтерпретації є спільні для мовця і слухача прагматичні пресупозиції [1, с. 62–64], культурні стереотипи, прецедентні феномени – усе, що активує універсальну або культурно канонізовану модель ситуації чи стану речей як таких, що протилежні світу, створеному анекдотом.

У теорії В. Раскіна анекдот витлумачено як специфічний тип комунікації “non-bona-fide”, що порушує *кооперативний принцип* і конwersаційні максими, якими регламентується комунікація “bona-fide”, тобто звичайне спілкування в термінах Грайсїанської прагматики [7, с. 41–58]: будь інформативним, правдивим, серйозним тощо. Проте якщо мовець з самого

початку налаштований або на “хвилю жарту”, або перемикається на неї, кооперативний принцип починає діяти знову – але в специфічній жартівливій (“joke-oriented”) манері і з модифікованими максимами. Наприклад, замість традиційної максими кількості інформації, що передбачає надання такої кількості інформації, якої потребує співрозмовник, запропоновано дотримуватися максими “надавай рівно стільки інформації, скільки потрібно для цього жарту”, або замість звичайної максими якості, відповідно до якої варто надавати лише правдиву, перевірену й щирі інформацію, рекомендовано “казати лише те, що узгоджується зі світом жарту” [12, с. 31–69].

Характерне для жартів порушення максим проаналізовано також з погляду теорії релевантності [14]. Згідно з концепцією жарту, запропованою Д. Спербер і Д. Вілсон, іронічні висловлення не є прямими пропозиціями, а лише віддзеркаленням того, що вже було сказано, референцією до цитат або іншого “чужого мовлення”, яке мовець хоче висміяти як таке, що не відповідає нормам, звичним уявленням. Крім того, не можна говорити про порушення максим на “рівні наратора”, оскільки відповідальність за порушення покладається вже не на мовця, а на одного або декількох персонажів анекдотичного наративу (цит. за [10, с. 45–47]). Щоб “примирити” **кооперативний принцип** Г.П. Грайса і порушення максим у жарті або анекдоті, науковці запропонували ієрархію кооперативних принципів, яка охоплює найменший спільний знаменник у вигляді традиційного **кооперативного принципу**, до якого додається **кооперативний принцип, що діє у жарті** і може як відповідати традиційному, так і, навпаки, порушувати його, а також так званий **мета-кооперативний принцип**, який регламентує порушення (цит. за [10, с. 45–47]).

Проте, незважаючи на очевидний інтерес науковців до прагматики анекдоту, прагматичні тригери актуалізації протилежності і парадоксальності залишаються майже невисвітленою проблемою сучасного мовознавства. Водночас вивчення таких тригерів дає змогу наблизитися до виявлення як універсальних, так і етноспецифічних механізмів відхилення від нормативного стану речей, що є основою генерування гумору. Це зумовлює **актуальність** нашої статті. Вона відповідає загальній спрямованості сучасних прагматичних і когнітивно-прагматичних студій на вивчення механізмів продукування й виявлення імпліцитних смислів, що в тексті анекдоту пов’язані з навмисним відхиленням від принципу кооперації і максим, які його реалізують.

Мета статті – проаналізувати прагматичні тригери актуалізації й інтерпретації ефекту комічного в українському анекдоті в аспекті порушення кооперативних максим і відновлення конверсаційних імплікатур.

Завдання:

- з’ясувати специфіку порушення кооперативних максим в сучасних українських анекдотах;
- обґрунтувати ігнорування максим як тригер переключення опозиційних сценаріїв анекдоту;
- висвітлити когнітивне і когнітивно-прагматичне підґрунтя ефекту комічного;
- проаналізувати функцію конверсаційної імплікатури як механізму генерування комічного ефекту.

Аналізуючи найсучасніші українські анекдоти (матеріалом аналізу слугували анекдоти, викладені на молодіжних on-line форумах та в інших інтернет-джерелах 2016–2017 рр. [15–22]), ми виявили, що мовець або наратор обов’язково порушує щонайменше одну максиму, а здебільшого – навіть декілька. Сам жанр анекдоту як вигаданої (рідше – реальної, але значно гіперболізованої) ситуації *a priori* передбачає порушення кооперативної максими якості або правдивості інформації (не потрібно надавати інформації, якщо не впевнений у її вірогідності). Окрім такого “рамкового”, зовнішнього порушення максими, закони жанру зумовлюють обов’язкове відхилення від постулатів Г.П. Грайса на внутрішньотекстовому рівні анекдоту, а саме на рівні діалогів дійових осіб або монологічного мовлення наратора. Дослідники одностайні в тому, що кооперативні максими порушені практично в будь-якому анекдоті [3, с. 541].

Невідповідність і парадоксальність є відхиленням від максими релевантності, вигаданість подій, діалогів, персонажів означає ігнорування максими кількості інформації, гра слів і двозначність свідчать про ігнорування максими стилю, нарешті, недостатнє розкриття необхідної інформації є порушенням максими кількості.

Зокрема, у наведеному нижче анекдоті останньою реплікою порушено принаймні дві кооперативні максими: релевантності (зміна теми) і стилю (питання як кінцева репліка діалогу є абсолютно непрозорим, потребує додаткових зусиль для його зрозуміння).

– *Доброго дня, а у вас є лижні черевики 67-го розміру?*

– *Якого ?!*

– *67-го...*

– *А навіщо вам лижі?* [20].

Максима релевантності, що має забезпечувати формально-змістовну зв'язність діалогів, зазвичай не порушується на рівні когезії (формального зв'язку мовленнєвих ходів учасників діалогічної ситуації), але завжди ігнорується на рівні когерентності – смислового зв'язку.

Зокрема, у наведеному нижче анекдоті реакція другого співрозмовника (бабусі) є цілком релевантною в змодельованому світі анекдоту, але не відповідає пресупозиціям аудиторії про стан речей у реальному світі. Іншими словами, порушення максими релевантності індексує парадоксальність на референтному і ціннісному рівнях (у нормальному світі бабусі не висловлюються сленгом і не курять кальян, а, навпаки, уособлюють традиційні родинні цінності).

– *Бабуляя! Вибач мене! Я знову розбив твою улюблену вазу.*

– *Ну зашибісь ... Третій кальян за тиждень!* [20].

Отже, порушення максими релевантності виявляється в наведеному анекдоті у вигляді зіткнення скриптів “бабуся – уособлення домашнього затишку” і “бабуся – істота, що розмовляє сленгом і курить кальян”). Перший скрипт передає смислову когерентність подій в дійсності, другий – у можливому світі анекдоту. Неконгруентні скрипти поєднані спільними характеристиками вази і кальяну як предметами, здатними битися і видавати при цьому однаковий звук. Додатковим тригером залучення скрипту, що суперечить “нормальному” світу на референтному рівні, є сленгізм у відповіді бабусі, що імпліцитно контрастує з ввічливим мовленням онука (онуки).

Аналогічно в наступному анекдоті відповідь на питання з формального (когезійного) погляду є цілком релевантною реакцією на запитання.

Студентське весілля:

– *Стривайте, а чому наречена не п'є?*

– *Так вона не скидувалася!* [18].

Проте максима релевантності порушується в аспекті перемикування змістових планів – зіткнення скриптів, що моделюють неконгруентні ситуації “студентське весілля” – “студентська випивачка”. Такі скрипти поєднані компонентом “скинутися” (у значенні “давати гроші для якої-небудь спільної справи” [2, с. 264]. Застосування цього поняття відносно нареченої (“скинутися на власне весілля”) є однозначним порушенням максими релевантності і функціонує як тригер переходу від одного скрипту до іншого. Якщо у попередньому анекдоті була неузгодженість на референтному рівні (викривлення у світі анекдоту порівняно з нормальним станом речей у реальному світі), то неочікувана (нерелевантна) кінцева репліка у весільному анекдоті маркує амбівалентність більше на логіко-поняттєвому рівні, оскільки є ірраціональним висновком, що експліцитно має риси правильного твердження і формально виводиться за правилами силогізму (якщо не скидалася на випивку, то не має права й пити).

Водночас друга репліка наведеного анекдоту свідчить про порушення ще двох максимумів інформації – кількості (мовець не є настільки інформативним, наскільки це потрібно в звичайній ситуації, змушуючи адресатів шукати додатковий смисл) і стилю (мовець навмисно висловлюється непрозоро).

Порушення принаймні двох максимумів констатуємо також в анекдоті:

Що там зелений чай, або зелена кава для схуднення. Ви з'їжте зелену ковбасу – і за день мінус кілограмів 10! [19].

У цьому анекдоті насамперед проігнорована максима кількості інформації з метою стимулювати евристичні зусилля адресата з відновлення навмисно імплікованого смислу, який є смішним за умови його зіставлення з нормальним станом речей (у реальному світі ніхто не буде їсти ковбасу, покриту зеленою цвіллю). Також помітне свідоме відхилення мовця від максими релевантності – адже ситуація отруєння зіпсованим продуктом логічно не пов'язана із ситуацією схуднення внаслідок споживання “спалювачів жирів”.

Перетин неконгруентних скриптів “Їжа для схуднення” і “Отруйна їжа” забезпечує спільний компонент *зелений*, що стосується зовнішнього вигляду порівнюваних продуктів. Залучення до зелених продуктів для схуднення зеленої (несвіжої) ковбаси не лише індексує порушення максимумів кількості і релевантності інформації, але також є тригером переходу від очікуваної, немаркованої ситуації до неочікуваного, несподіваного стану речей, що суперечить “нормальному” світу на референтному рівні.

Значно рідше в альтернативному світі анекдоту порушується максима правдивості інформації. Маємо на увазі не “рамкове” порушення правдивості будь-яким анекдотом як вигаданою історією, а ігнорування цього постулату комунікативною поведінкою учасників анекдотичної ситуації.

Сім'я в ресторані. Поїли, чоловік розплачується, а дружина запитує в офіціанта:

– Ви не проти, якщо ми візьмемо залишки додому, для собаки?

– Так, звичайно!

Діти хором: – Ура! Нам куплять собаку! [21].

Порушення максимумів якості (правдивості) інформації (беруть залишки їжі не для собаки, а для себе), створюючи комічний ефект, впливає саме з контексту анекдоту, у якому діти буквально сприймають слова дорослих й виводять з них імплікатуру про те, що в них буде собака.

Оскільки умовою комічного слугує навмисна непрозорість, константною характеристикою будь-якого анекдоту можна вважати порушення максимумів стилю, що відбувається водночас з ігноруванням інших максимумів кооперації – однієї або кількох. Окремим прагматичним засобом порушення максимумів стилю є “перемикання коду” у вживанні стратегій ввічливості: позитивної (ввічливості дружності й інтересу до співрозмовника), негативної (ввічливості шани й дистанціювання), навмисної ухильності (off-record politeness strategy) і навмисної прямоти (bald on record politeness strategy), коли мовець не намагається мінімізувати загрозу “обличчю” слухача [6, с. 56–324], але через певні контекстуальні й міжособистісні чинники такі акти не сприймаються як загрозові (face threatening acts).

Зокрема, у наведеному нижче анекдоті комічний ефект виникає унаслідок контрасту між стратегією негативної ввічливості (пошани і дистанції), маркованої хеджем “щось”, ухильністю і безособовістю, і стратегією “bald on record” у формі прямого зредукованого директиву в наступній фразі, яка, своєю чергою, зумовлює ще більш лаконічний еліптичний директив-прохання в кінцевій фразі.

– Тату, мені щось треба тобі сказати.

– Тільки чітко і лаконічно!

– Сто гривень [21].

Як довів Г.П. Грайс [7, с. 41–58] і його послідовники [9; 11; 13; 14], ігнорування максим є комунікативно значущими відхиленнями, які показують, що мовець має на увазі певний додатковий смисл і пропонує його вивести отримувачу інформації (з огляду на те, що, порушуючи максими, співрозмовники продовжують дотримуватися принципу кооперації на імпліцитному рівні, відновлюючи логічну зв'язність, повноту, правдивість і однозначність).

Такий додатковий смисл становить конверсаційну імплікатуру, виведення якої в анекдоті так чи інакше пов'язане з декодуванням незрозумілого, неочікуваного, парадоксального, невідповідного звичайному стану речей. Відновлення смислу за допомогою конверсаційної імплікатури є механізмом генерування комічного ефекту, оскільки імплікатура не лише вирішує певну суперечність, а й стає засобом орієнтування в можливому світі, альтернативному актуальному, очікуваному й вірогідному. На нашу думку, опозиційні скрипти як конститутивні характеристики анекдоту ускладнюють сприйняття конверсаційних імплікатур, що можна інтерпретувати як дворівневий процес. Імлікатура 1 виводиться внаслідок порушення максими релевантності як намагання зрозуміти, про що, власне, йдеться. У проаналізованих вище анекдотах це такі імплікатури: бабуся, мабуть, курить кальян; зелена ковбаса сприяє схудненню, оскільки зіпсована і викликає розлад шлунку; ноги у покупця такі великі, що схожі на лижі. Імплікатуру 2 визначають на основі порівняння першої імплікатури зі станом речей у реальному світі. Саме цей смисл породжує гумористичний ефект.

У ракурсі інференційної моделі комунікації [7; 9; 11; 13; 14], імлікатура 1 збігається з імпліцитним догадом (гіпотезою про контекстуальні припущення, що зумисне прогнозовані за допомогою тригерів несумісного), а імлікатура 2 – з імпліцитним висновком (гіпотезою про контекстуальні імплікації як результат взаємодії експліцитного й імпліцитного догадів). Відповідно до теорії релевантності [14], із множини доступних йому когнітивних контекстів (у термінах інтеракційної соціолінгвістики [8] – простори концептуалізації) слухач обирає найбільш релевантний для даної ситуації, тобто той, у межах якого висловлення стає для нього осмисленим.

Визначальна функція конверсаційних імплікатур у генеруванні комічного ефекту зумовлена обсягом зусиль з обробки інформації. При цьому мовець показує очевидність свого наміру передати саме подвійний смисл, що індексується спеціальними стимулами. В анекдоті такими стимулами є будь-які засоби, що виражають або маркують неоднозначність – тобто все те, що на прагматичному рівні відповідає порушенню кооперативних максим. Порушення ускладнюють процес інференції, збільшуючи когнітивні зусилля з обробки інформації, оскільки для знаходження контексту, релевантного для інтерпретації неочікуваного, слухачеві доводиться “залучити” і “відсортувати” низку контекстів, відкидаючи з них нерелевантні.

Наприклад, у наведеному нижче анекдоті засобом навмисного редукування інформації і, відповідно, порушення максими кількості є okazіоналізм *мозкоклюйка*.

– *Ти моя пташечка!*

– *А яка?*

– *МОЗКОКЛЮЙКА!* [17].

Слухачеві потрібно докласти додаткових зусиль для інференції того, що стоїть за почутим словом, і виведення відповідної імплікатури. Розкриття “внутрішньої мотивації” номінації *мозкоклюйка*, особливо в її співвіднесенні з попереднім контекстом, що натякає на пестливий характер назви, створює ефект комічного.

Проаналізувавши українські анекдоти в аспекті ігнорування кооперативних максим, ми дійшли кількох важливих висновків.

По-перше, порушення в анекдоті принципу кооперації, що виявляється в навмисному ігноруванні кооперативних максим, є тригером зіткнення опозиційних скриптів як конститутивної ознаки анекдотичної ситуації.

По-друге, порушення максим актуалізують конверсаційні імплікатури, евристичні зусилля з виведення яких сприяють генеруванню комічного ефекту.

Отже, порушення максим кооперації і відновлення конверсаційної імплікатури можна кваліфікувати як одну з основних конститутивних ознак анекдоту. Цілком очевидні невинновідповідність і навіть закономірність порушень (порушення максими релевантності є певною константою й умовою ігнорування максим кількості, якості і стилю), що реалізують у такому разі певний **мета-кооперативний принцип** анекдоту.

Виконане дослідження відкриває перспективи для подальшого інтегративного аналізу прагматики анекдоту, що передбачає, зокрема, вивчення взаємозв'язку між такими прагматичними особливостями, як мовленнєвоактна організація анекдоту, нетривіальне використання стратегій ввічливості, комунікативних ролей персонажів, порушення кооперативних максим й індексовані внаслідок цього конверсаційні імплікатури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко Н.К. Дискурс и дискурс-анализ: краткая энциклопедия / Наталья Кимовна Кравченко. – К. : Интерсервис, 2017. – 284 с.
2. Словник української мови / Академія наук Української РСР. Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні [ред.: І.С. Назарова, О.П. Петровська, Л.Г. Скрипник, Л.А. Юрчук]. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. IX. – 916 с.
3. Attardo S. Violation of conversational maxims and cooperation : The case of jokes / Salvatore Attardo // Journal of Pragmatics. – 1993. – V. 19. – № 6. – P. 537–558.
4. Attardo S. The analysis of humorous narratives / Salvatore Attardo // HUMOR : International Journal of Humor Research. – 1998. – V. 11. – № 3. – P. 231–260.
5. Attardo S. & Raskin V. Script theory revis(it)ed : joke similarity and joke representation model / Salvatore Attardo & Victor Raskin // HUMOR : International Journal of Humor Research. – 1991. – V. 4. – № 3 / 4. – P. 293–347.
6. Brown P. Universals in language usage : Politeness phenomena / P. Brown, S.C. Levinson // Questions and politeness : Strategies in social interaction / E. Goody ed. – Cambr. etc. : Cambr. UP. – 1987. – P. 56–324.
7. Grice H.P. Logic and conversation / H. Paul Grice // Syntax and semantics. – 1975. – V. 3: Speech acts. – P. 41–58.
8. Gumperz J. J. The linguistic relativity of conversational inference / J. Gumperz // J. Gumperz and S.C. Levinson, eds. // Rethinking Linguistic Relativity. – Cambridge : Cambridge University Press. – 1996. – P. 359–406.
9. Horn L.R. & Ward E. The Handbook of Pragmatics / L.R. Horn, E. Ward. – Oxford : Blackwell Publishers. – 2007. – 826 p.
10. Krikmann A. Contemporary Linguistic Theories of Humour / Arvo Krikmann. – Режим доступу : www.folklore.ee/
11. Potts C. Into the conventional-implicature dimension / Christopher Potts // Philosophy Compass. – 2007. – V. 4. – № 2. – P. 665–679.
12. Raskin V. & Attardo S. Non-literality and non-bona-fide in language / Victor Raskin & Salvatore Attardo // Pragmatics and Cognition. – 1994. – V.2. – № 1. – P. 31–69.
13. Recanati F. Pragmatics and semantics / F. Recanati // The Handbook of Pragmatics. – 2004. – P. 442–462.
14. Sperber D. Relevance Theory / Dan Sperber, Wilson Deirde. – London : Wiley-Blackwell. – 1995. – 326 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

15. Смішні та веселі анекдоти українською мовою. – Режим доступу : <http://anekdoty.ukrayinskoju.pro/>
16. Анекдоти українською. – Режим доступу : <http://anekdot.if.ua/>
17. Гарний настрої. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/groups/>
18. Весільний гумор. Веселі, прикольні анекдоти, жарти. – Режим доступу : http://metodichka.com.ua/Svadba_8.htm
19. Анекдоти про ковбасу. – Режим доступу : <http://www.gumor.org>
20. Найкращі анекдоти та приколи українською. – Режим доступу : <http://anekdotu.org.ua/other/lyzhi.html>
21. Сайт Гумору: Смішного! – Режим доступу : <http://humour.ukrlife.org/men.htm>
22. Гумористичний журнал. – Режим доступу : <https://vk.com/club97854885>

Дата надходження до редакції 04.05.2017